

فعالیت‌های متن پژوهانه محدثان اصفهان در سده‌های یازدهم و دوازدهم (بسترهای شکل‌گیری و نمونه‌ها)

سید محمد صادق حسینی سرشت^۱

مهدی مهریزی^۲

چکیده

با تشکیل دولت صفویه و رسمی شدن مذهب تشیع و به دنبال آن، درخواست از علمای شیعه جهت نشر معارف شیعه، و از همه مهم‌تر تغییر نگرش نسبت به حدیث و رشد اخباری‌گری، بستر مناسبی در سده‌های دهم تا دوازدهم، به ویژه یازدهم جهت فعالیت‌های متن پژوهانه شکل گرفت. بیشترین فعالیت‌های متن پژوهانه شیعه در این زمان صورت پذیرفته است. بیش از هشتاد درصد شروع کتب اربعه از جهت کمی و کیفی در این زمان نگاشته شد. *الکافی* بیشتر از کتب دیگر مورد توجه قرار گرفته و این امر متأثر از تفکر اخباری و کمی هم نقد بر عقل‌گرایان است. ده درصد از کتاب‌ها به زبان فارسی است. بیشتر آثار توسط اخباریان نگاشته شده است. **واژگان کلیدی:** حدیث‌نگاری، بسترهای شکل‌گیری، فعالیت‌های متن پژوهانه، حدیث اصفهان.

درآمد

فهم روایت در نگاه مدرسه حدیثی اهل بیت علیهم‌السلام اهمیت وافری دارد. محدثان شیعه نیز فرآیند دقیقی را برای فهم کلام نورانی اهل بیت علیهم‌السلام تعریف کرده‌اند؛ اما همه محدثان به دلیل نگاه‌های متفاوت با این مسئله به یک شکل برخورد نداشته‌اند و متن پژوهی در محدثان

۱. دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. sms_hoseiniseresht@yahoo.com

۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) toosi217@gmail.com

شیعه دارای فراز و نشیب بوده است. تاریخ عصر صفویه، به ویژه دو سده یازدهم و دوازدهم از نقاط اوج حدیث شیعه است. در نگاه اولیه به این دو سده چنین برمی آید که حدیث شیعه به خاطر تسلط تفکر اخباری‌گری رشد چندانی نداشته است. نگارنده در این پژوهش بر آن است که این نگاه سطحی به وضعیت حدیث در این زمان را با بررسی گوشه‌ای از فعالیت‌های حدیثی ایشان در حوزه متن پژوهی بزداید. از طرف دیگر، روشن نماید که ایجاد فضای سیاسی و توجه شاهان صفوی به این مقوله بسیار در رشد حدیث اصفهان اثرگذار بوده است. دیگر، این که آشکار سازد که فعالیت‌های حدیثی این دوره فقط از جهت کمی زیاد بوده و یا این که از جهت کیفیت هم دارای غنا است.

بسترهای شکل‌گیری

حرکت محدثان اصفهان در نگارش آثار حدیثی، به ویژه در حوزه شرح الحدیث و فقه الحدیث زمینه‌های مستعدی نیز داشته است. در ذیل برخی از این زمینه‌ها به اختصار ذکر می‌گردد:

۱. تمایلات اخباری‌گری

نگارش کتاب *الفوائد المدنیة* در قرن یازدهم توسط محمد امین استرآبادی (م ۱۰۳۳ق)، اثر عمیقی در حوزه‌های علمیه شیعه از خود بر جا گذاشت و به گفته مجلسی اول، اکثر اهل نجف و عتبات عالیات طریقه او را مستحسن دانسته و رجوع به اخبار نمودند.^۳ محدثان اصفهان نیز کم کم نگرش اخباری را در پیش گرفته و به شرح کتب اربعه و دیگر کتب حدیثی پرداختند. افرادی چون درویش محمد اصفهانی نطنزی عاملی جد محمد باقر مجلسی،^۴ مجلسی اول،^۵ فیض کاشانی، مجلسی دوم، محمد طاهر قمی (م ۱۰۹۸ق)، خلیل بن غازی قزوینی (م ۱۰۸۹ق)^۶ و سید نعمت الله جزایری در این عرصه فعالیت زیادی داشتند. مجلسی اول در جلد آخر *روضه المتقین* آورده است:

من بیش از پنجاه سال از عمرم را در نقد و بررسی اخبار رسول خدا ﷺ و ائمه طاهرین علیهم‌السلام صرف نموده، و چکیده و مغز همه مطالعات و تحقیقات خود بر آثار

۳. لوامع صاحبقرانی، ج ۱، ص ۴۷.

۴. علامه مجلسی، ص ۲۵۱-۲۵۲.

۵. روضة المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه، ج ۱۴، ص ۵۰۶-۵۰۵.

۶. فیض پژوهی، ص ۳۹۷.

حدیثی علمای متقدم و متأخر شیعه را آورده و به آنچه که ذکر نکرده‌ام، اشاره نموده‌ام.^۷

فیض در برخی از آثارش خود را اخباری دانسته و با اصولیان آن چنان مخالفت داشته که به هجمه‌های علمی افرادی چون شیخ احمد احسائی - که وی را اخباری صرف پنداشته است - پاسخ می‌دهد.^۸ وی در برخی از آثارش، از جمله کلمات الطریفه و سفینه النجاه احساسات و روحیات اخباری‌گری خویش را آشکار نموده و مبنای خود را در نفی اجتهاد اصولی ارائه نموده است. از سویی، کتاب الاصول الاصلیه فیض، تلخیصی از کتاب الفوائد المدنیة محمّد امین استرآبادی به شمار می‌رود؛ هر چند که در مواردی با آن متفاوت است.^۹ فیض در موارد زیادی از عنوان «اصحابنا الاخباریین» بهره گرفته است.^{۱۰} او در بسیاری موارد دیدگاه اخباری‌ها را پذیرفته و تقویت نموده و دیدگاه اصولیان را ردّ نموده است.^{۱۲}

۲. تلاش بی وقفه علمای دین

رشد میراث حدیثی شیعه در این برهه سرنوشت‌ساز تاریخ شیعه به تلاش عالمان راستین به سرانجام رسید. محمّد تقی مجلسی می‌گوید:

در این شهر اصفهان، دو یا سه کس، کتب حدیث داشتند و آن نیز در کتابخانه بود که کسی ندیده بود... و الحال (۱۰۶۶ق) قریب به چهل سال است که سعی نمودم و به مرتبه‌ای رسیده‌ام که در بسیاری کتابخانه‌ها، جمیع کتب مکرر هست، بلکه در قریه‌هایی از اصفهان و سایر بلاد،^{۱۳} منتشر شد.^{۱۴}

محمّد باقر مجلسی نیز در احیا، رشد و نشر حدیث در اصفهان بسیار اثرگذار بود.^{۱۵}

شاگردان وی بیش از هزار نفر بودند... از بسیاری از اجازات او و کتاب‌هایی که نزد وی قرائت شده است و نسخه‌های خطی آن در برخی از کتابخانه‌های

۷. روضة المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه، ج ۱۴، ص ۵۰۶ - ۵۰۵.

۸. فیض پژوهی، ص ۳۹۷.

۹. همان، ص ۳۹۶.

۱۰. همان، ص ۳۹۷.

۱۱. همان، ص ۳۹۸.

۱۲. همان.

۱۳. لوامع صاحبقرانی، ج ۸، ص ۳۷.

۱۴. همان، ج ۱، ص ۴۸ - ۴۸۴۹.

۱۵. مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول، ج ۱، ص ۳.

عمومی و اختصاصی موجود است، چنین برمی آید که وی برای شاگردانش سخنرانی‌های علمی در علوم و فنون مختلف، برقرار کرده است... ولی اهتمام اصلی ایشان به تدریس حدیث و علوم مربوط به آن بوده است.^{۱۶}

سید نعمت الله جزایری، نیز تلاش شایانی در ترویج معارف اهل بیت علیهم‌السلام داشت. وی آثار ارزشمندی در شرح کتب اربعه دارد.^{۱۷}

۳. وجود مشرب‌های فکری متفاوت

در برهه‌ای از حکومت صفویه مشرب‌های فکری متفاوت به تضارب آرا پرداختند و در این فضا آثار خوبی شکل گرفت. صدرالمتألهین در مقدمه شرح خود بر *اصول الکافی*، معتقد است:

بسته ذهنی برخی از اهل علم زمان خود، بالابردن بی‌خردان و پایین نگاه داشتن خردمندان، دور نگه داشتن دیگران از بحث‌های عقلی وی را تشجیع نمود تا به درخواست برادران دینی و اهل علم در نگارش این کتاب پاسخ مثبت گوید.^{۱۸}

اثروی در پیدایش دیگر آثار، از جمله شرح *اصول الکافی* محمد صالح مازندرانی بی‌تأثیر نبوده است. نمونه‌ای دیگر محمد بن حسن شیروانی که بنا به نقل افندی در *ریاض العلماء* تمامی آثار آقا حسین خوانساری (اصولی و عقل‌گرا) را مطالعه نمود و ردّ بر آنها نگاشت و آقا حسین نیز رساله‌ای در ردّ همه ردیه‌های وی نگاشت.^{۱۹}

۴. درخواست، حمایت و تشویق علما توسط شاهان صفوی در نگارش آثار

از خصوصیات این برهه از تاریخ شیعه، همراهی دستگاه حاکمیت شیعی با علمای شیعه است. شاهان صفوی در نگارش آثار حدیثی اظهار علاقه نموده و گاهی خود تمایل به نگارش داشته‌اند. پس از تقدیم *روضه المتقین* توسط محمد تقی مجلسی به شاه عباس دوم، شاه درخواست نمود شرحی به زبان فارسی بر *من لایحضره الفقیه* بنگارد و علامه نیز *اللوامع القدسی* را نگاشت.^{۲۰} همچنین شرح *غرر الحکم* و *درر الکلم* آمدی آقا حسین خوانساری به

۱۶. تلامذة المجلسی، ص ۳-۴.

۱۷. کشف الاسرار فی شرح الاستبصار، ج ۱، ص ۴۹.

۱۸. شرح اصول الکافی، ج ۱، ص ۱۶۹.

۱۹. الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۱۰، ص ۱۹۵.

۲۰. همان، ج ۱۸، ص ۳۶۹؛ نسخه‌های خطی کتابخانه ایت الله مرعشی نجفی، ج ۱، ص ۲۶۴.

فارسی، نظم الغرر و نضد الدرر عبدالکریم محمد بن یحیی قزوینی،^{۲۱} شرح حدیث البیضة،^{۲۲} شرح بعض الاخبار الواردة فی مفتتح الشهور و هی بظواهرها مخالف المشهور، از عالمان معاصر علامه مجلسی،^{۲۳} به درخواست شاه سلطان حسین صفوی نگاشته شد.

۵. اشتیاق و درخواست اهل علم از علما جهت نگارش آثار

به دنبال رشد و شکل‌گیری مدرسه حدیثی اصفهان و مهاجرت علمای شیعی از تمام نقاط به این سرزمین، اشتیاق عجیبی جهت فعالیت‌های حدیثی شروع شد و تعداد زیادی از آثار حدیثی بنا به درخواست افاضل و شاگردان علما از ایشان، نگاشته شده است. محمد تقی مجلسی در مقدمه روضة المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه، انگیزه نگارش کتاب را درخواست عده‌ای از دوستان دینی و اهل یقین جهت بیان اسرار احادیث دانسته است.^{۲۴} محمد باقر مجلسی انگیزه نگارش مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ^{۲۵} و ملاذ الاخبار فی فهم تهذیب الاخبار^{۲۶} را درخواست فرزندش محمد صادق دانسته است. همودر آغاز ترجمه فرحة الغری ابن طاووس^{۲۷} نیز بیانی مشابه دارد. محمد صالح مازندرانی نیز انگیزه نگارش شرح خود بر روضة الکافی را درخواست برخی از بزرگان می‌داند.^{۲۸}

۶. تلاش علما در جهت همگانی نمودن معارف دینی

در مقدمه اکثر کتاب‌های ترجمه شده در این دوره و یا آثار شرح الحدیثی که به زبان فارسی نگاشته شده است، همگانی ساختن معارف حقّه اهل بیت رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، مورد تأکید قرار گرفته است. جمال الدین محمد خوانساری و برادرش، محمد باقر مجلسی^{۲۹} و خاندانش^{۳۰} در این عرصه پیشگام بوده‌اند. محمد تقی مجلسی در مقدمه لوامع صاحبقرانی چنین نگاشته است:

۲۱. همان، ج ۱۴، ص ۱۳۳.

۲۲. الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۱۳، ص ۱۹۲.

۲۳. همان، ص ۱۲۶.

۲۴. روضة المتقین فی شرح اخبار آل الرسول، ج ۱، ص ۲ - ۳.

۲۵. مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول، ج ۱، ص ۳.

۲۶. ملاذ الاخبار فی فهم تهذیب الاخبار، ج ۱، ص ۴ - ۵.

۲۷. ترجمه فرحة الغری، ص ۵۱.

۲۸. شرح روضة الکافی، ج ۱۱، ص ۱۴۰.

۲۹. حدیث پژوهی، ج ۲، ص ۲۵۰ - ۲۵۲.

۳۰. ترجمه الفصول المختاره، ص ۳۹؛ حدیث پژوهی، ج ۲، ص ۲۶۵.

چون ... اکثر ساکنان این دیار را تکلم به لغت فارسی واقع می‌شود و هریک از ایشان را تتبع و تعلم لغت عرب ممکن نیست، و به سبب این، بسیاری از این گروه از مطالعه کتب حدیث و شرح مذکور بی بهره بودند ... و چون غرض کلی انتفاع عموم خلائق است، فارسی آن را قریب به فهم ایراد نموده، متوجه عبارت مغلق، و استعارات مشکل نکردم ...^{۳۱}

۷. پاسخ به شبهات اهل سنت

برخی از آثار در پاسخ به اهل سنت و ایرادات ایشان نگاشته شد. در برخی موارد علمای طراز اول شیعه با دانشمندان اهل سنت به مناظره پرداخته و حتی برخی مستبصر شده‌اند. مجلسی اول در *لوامع صاحبقرانی* برخی از این مناظرات را ذکر کرده است.^{۳۲} برخی از آثار نیز به سبب شبهاتی که از طرف دولت عثمانی وارد می‌شد، نگاشته شد؛ چه، شاهان صفوی خواستار جواب قاطع علمای شیعه به ایشان شدند. از آن جمله است: *نقض دعاهم الخلاف فی کفر عامه اهل الخلاف* در پاسخ به سؤال شاه طهماسب، *الصوارم المهرقة قاضی نورالله شوشتری* (م ۱۰۱۹ق) در پاسخ به *الصواعق المحرقة فی الرد علی اهل البدع و الزندقه* شهاب الدین احمد بن حجر هیثمی مکی (م ۹۷۳ق) - که در رد عقاید شیعه مبنی بر خلافت بلا فصل حضرت امیر مؤمنان علی علیه السلام بوده است - *مصائب النواصب در رد نواقض الروافض* که قاضی نورالله شوشتری در رد بر کتاب میرزا مخدوم شریف نوشته است، *الذبیحیه* شیخ بهایی که در آن به شبهه عثمانی‌ها مبنی بر خطای شیعه در حرمت ذبح اهل کتاب، پاسخ داده است.

۸. ایجاد زیرساخت‌های فرهنگی

خاورشناس مشهور ژاپنی توشی هیگوایزوتسو، از این دو سده به دوره تجدید حیات فرهنگ اسلامی در عصر صفوی تعبیر کرده است.^{۳۳} در این دوره برخی از ساخت‌های فرهنگی نظیر: کتابخانه‌ها، حلقات درسی در حوزه‌های حدیثی مختلف، احیای حوزه علمیه اصفهان، بازسازی برخی از مساجد مخروبه و بنای مساجد بزرگ دیگر شکل گرفت. در شرح حال ذوالفقار اصفهانی چنین آمده است:

۳۱. *لوامع صاحبقرانی*، ج ۱، ص ۳.

۳۲. همان، ج ۱، ص ۲۹.

۳۳. *علامه مجلسی و فهم حدیث*، ص ۸۲.

... وی از شاگردان علامه محمد باقر مجلسی است. وی کتابخانه‌های بزرگ داشته است که در آن کتاب‌های بسیار گران قیمتی وجود داشته است که معاصرویی میرزا عبدالله افندی اصفهانی در کتاب *ریاض العلماء* از آنها بهره برده است.^{۳۴}

وی نامه‌ای به علامه مجلسی نوشته و در آن مجلسی را به مصادر مهمی که واجب است در *بحار الانوار* مورد استفاده قرار گیرد، رهنمون شده است.^{۳۵}

مروری بر فعالیت‌های متن پژوهانه محدثان اصفهان

بزرگ‌ترین فعالیت حدیثی در این دوره، کار بر منابع چهارگانه حدیثی شیعه و دیگر کتب حدیثی همانند: *صحیفه سجادیه*، *نهج البلاغه*، کتب حدیثی شیخ صدوق، شیخ مفید و دیگران است. به عقیده برخی از دانشمندان، شروع جدی آثار شرح الحدیثی و فقه الحدیثی و تعلیقه و تحشیه بر کتب حدیثی در این دوره و از قرن دهم شروع شد و اوج آن در قرن یازدهم و دوازدهم است. در ذیل برخی از آثار، به ترتیب تاریخی آمده است:

الف. کار بر کتب اربعه

شروح، حواشی و تعلیقه‌هایی که بر کتب اربعه حدیثی به ترتیب تاریخی نگاشته شده، عبارت‌اند از:

دسته اول، شروح

شرح‌های کتب اربعه حدیثی، به ترتیب تاریخی، عبارت‌اند از:
- شرح *اصول الکافی*: ملا صدرا، مؤلف اثر، آن را در سال ۱۰۴۴ ق، در شیراز به اتمام رسانده است.^{۳۶}

- شرح *الکافی*: شرح اصول و قسمتی از *روضه الکافی* اثر محمد صالح بن احمد مازندرانی است.

- شرح *روضه الکافی*: اثر صالح بن احمد سروری مازندرانی (م ۱۰۸۱ ق) است.^{۳۷}
- *الهدایا*: شرحی بر اصول و فروع *الکافی*، از یکی از معاصران ملاخلیل قزوینی و شاگرد او

۳۴. تراجم الرجال، ج ۱، ص ۲۰۸.

۳۵. تلامذة المجلسی، ص ۲۴.

۳۶. الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۱۲، ص ۹۹.

۳۷. همان، ص ۲۹۸.

- است. ^{۳۸} در رمضان ۱۰۸۳ق، نگارش آن به اتمام رسیده است.
- *بیانات الوافی لاحادیث اصول الکافی*: برگرفته از آثار فیض کاشانی و در اصل، شرحی بر *اصول الکافی* است. ^{۳۹}
- *شرح اصول الکافی*: اثر محمد معصوم بن فصیح بن اولیاء تبریزی قزوینی (م ۱۰۹۱ق) است. ^{۴۰}
- *شرح اصول الکافی*: نام اصلی آن «*الدر المنظوم من کلام المعصوم علیّه*» و اثر علی بن محمد بن حسن بن زین الدین عاملی (م ۱۱۰۳ق) است. ^{۴۱}
- *الکشف الوافی فی شرح اصول الکافی*: اثر آصف شیرازی است. وی سال‌هایی را در اصفهان زیسته است. ^{۴۲}
- *مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول* علیه السلام: این کتاب شرحی بر اصول، فروع و روضه الکافی است که توسط محمد باقر مجلسی به نگارش درآمده است. این کتاب دارای اقوال رجالی ارزشمندی است که حتی آیه الله خویی برخی از آرای وی را در *معجم رجال الحدیث* ذکر کرده است. وی برخی از آرای وی را نپذیرفته، و برخی دیگر را نیز مورد نقد و بررسی قرار داده و نپذیرفته است. ^{۴۳} همچنین در برخی موارد فقط به نقل دیدگاه‌های وی پرداخته است ^{۴۴} و در پاره‌ای موارد دیدگاه‌های وی را تحلیل و بررسی نموده و پذیرفته است. ^{۴۵}
- *نزہة الأخوان و تحفة الخلان*: اثر سید نعمت الله جزایری در سه شنبه یازدهم محرم ۱۱۱۲ق، نگارش آن خاتمه یافته است. ^{۴۶}
- *شرح روضه الکافی*: اثر سید نعمت الله جزایری است. ^{۴۷}
- *شرح اصول الکافی*: کتابی مفصل و گسترده اثر اسماعیل خاتون آبادی (م ۱۱۱۶ق)

۳۸. همان، ج ۲۲، ص ۳۵۱.

۳۹. همان، ج ۲، ص ۱۸۵.

۴۰. همان، ج ۲، ص ۱۰۰.

۴۱. همان، ج ۷؛ نیز ج ۸، ص ۷۹.

۴۲. *الکشف الوافی فی شرح اصول الکافی*، ص ۵.

۴۳. *معجم رجال الحدیث*، ج ۱۲، ص ۳۵۴؛ ج ۴، ص ۱۲؛ ج ۱۱، ص ۲۳۱.

۴۴. همان، ج ۱، ص ۳۵۹؛ ج ۱۲، ص ۱۴۰.

۴۵. *الذریعة الی تصانیف الشیعه*، ج ۱۴، ص ۱۷۸؛ ج ۱۷، ص ۶۴؛ ج ۵، ص ۳۷؛ ج ۷، ص ۵۶.

۴۶. همان، ج ۲۴، ص ۱۱۰ - ۱۱۱.

۴۷. همان، ج ۱۲، ص ۲۹۷.

است.^{۴۸} وی در کتاب متعزض رجال سند شده است.^{۴۹}

- انیس الاسفار و جلیس الابرار فی المختار من ابواب الکافی: اثر محمد شفیع بن محمد مقیم است. مؤلف به استخراج برخی از احادیث مهم از هرباب پرداخته و اسانید احادیث را حذف نموده و عنوان هرباب را «باب المختار من کتاب...» نامیده است. نسخه به کتابت اسحاق بن علم الهدی بن فیض کاشانی بوده و به امر مؤلف در سال ۱۱۲۰ ق، صورت پذیرفته است.^{۵۰}

- شرح اصول الکافی: اثر ابن محمد شفیع و به زبان فارسی است.^{۵۱}

- شرح التوحید من کتاب الکافی: اثر احمد شریف بن مولی کمال، معاصر شاه سلطان حسین صفوی است.^{۵۲}

- کنوز العارفین فی ارشاد السالکین فی شرح اصول الکافی: به زبان فارسی از مؤلفی ناشناخته است.^{۵۳}

- شرح فروع الکافی: اثر محمد هادی بن ملا صالح مازندرانی است. وی در این اثر گاه به برخی از مباحث رجالی مرتبط به اسانید احادیث متعزض شده است.^{۵۴}

- شرح اصول الکافی: شرحی متوسط اثر محمد حسین بن یحیی نوری است.^{۵۵}

- شرح اصول الکافی: اثر محمد زمان تبریزی است.^{۵۶}

- شرح الکافی: اثر رفیع الدین محمد بن مؤمن گیلانی است.^{۵۷}

- الذریعة الی حافظ الشریعه: شرحی بر اصول الکافی و توسط رفیع الدین محمد بن محمد مؤمن گیلانی، شاگرد علامه مجلسی نگاشته شده است.^{۵۸}

مؤمن گیلانی، شاگرد علامه مجلسی نگاشته شده است.^{۵۹}

۴۸. همان، ج ۱۰، ص ۹۶.

۴۹. همان، ج ۱۲، ص ۹۴.

۵۰. الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۲، ص ۴۵۲.

۵۱. موسوعة مؤلفی الامامیه، ج ۱، ص ۴۶۵.

۵۲. الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۱۲، ص ۱۵۴.

۵۳. همان، ج ۲۳، ص ۱۷۴.

۵۴. شرح فروع الکافی، ج ۱، ص ۲۹.

۵۵. الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۱۲، ص ۳۸۰.

۵۶. همان، ص ۹۵.

۵۷. همان، ص ۹۶.

۵۸. همان، ج ۷، ص ۸۰.

۵۹. الذریعة الی حافظ الشریعه، ص ۸.

- شواهد الاسلام: شرح و حاشیه‌ای بر اصول الکافی و اثر ملا رفیعا (م بعد از ۱۱۶۰ق) است.^{۶۰}
- معاهد التنبیه فی شرح من لایحضره الفقیه: اثر ابو جعفر محمد بن جمال الدین ابو منصور حسن بن شهید ثانی (م ۱۰۳۰ق) است.^{۶۱}
- روضة المتقین فی شرح اخبار الائمه المعصومین علیهم السلام: شرحی مزجی و اثر محمد تقی مجلسی است. وی اسانید را بررسی نموده و به صحت احادیث به طرق شیخ طوسی یا شیخ کلینی در صورتی که به روایت شیخ صدوق صحیح نباشد، اشاره نموده است. مؤلف در سال ۱۰۶۳ق، از شرح کتاب فراغت یافته است.^{۶۲}
- لوامع صاحبقرانی: نام دیگر آن اللوامع القدسیه، اثر محمد تقی مجلسی و به زبان فارسی است.^{۶۳}
- احیاء الاحادیث فی شرح تهذیب الحدیث: اثر محمد تقی مجلسی است.^{۶۴}
- حجه الاسلام فی شرح تهذیب الاحکام: اثر محمد طاهر بن محمد حسینی قمی (م ۱۰۹۸ق) است.^{۶۵}
- ملاذ الاختیار فی شرح تهذیب الاخبار: اثر محمد باقر مجلسی است. مؤلف پس از هر روایت، ابتدا سلسله سند حدیث را شرح نموده و سپس به توضیحات متن می‌پردازد.^{۶۶}
- غایة المرام فی شرح تهذیب الاحکام: اثر سید نعمت الله جزایری است. وی به چند روایت باب اشاره نموده و پس از آن، در باره هریک از روایات، از حیث سند و متن، گفت و گومی کند. آغاز کتاب مقدمه‌ای در باره بحث‌های درایه و دیگر مباحث حدیثی است. استنساخ نسخه اول کتاب در سال ۱۰۹۱ق، به پایان رسیده است.^{۶۷}
- کنز الطالب و وسیلة الراغب: اثر سید نعمت الله جزایری، مختصر غایة المرام بوده و در ۱۰۹۱ق، تمام شده است.^{۶۸}

۶۰. الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۱۴، ص ۲۴۲.

۶۱. همان، ج ۲۱، ص ۲۰۸.

۶۲. همان، ج ۱۱، ص ۳۰۲.

۶۳. همان، ج ۱۴، ص ۹۴.

۶۴. همان، ج ۱، ص ۳۰۷.

۶۵. همان، ج ۶، ص ۲۴۷.

۶۶. ملاذ الاختیار فی تهذیب الاخبار، ص ۸.

۶۷. الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۱۶، ص ۱۸.

۶۸. فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ج ۶، ص ۱۳۰؛ یادنامه مجلسی، ج ۱، ص ۸۰.

- استقصاء الاعتبار فی شرح الاستبصار: اثر شیخ ابوجعفر محمد بن ابی منصور عاملی (م ۱۰۳۰ق) است. در آغاز کار مقدمه‌ای دارد که دارای دوازده فایده رجالی است که همانند دوازده مقدمه کتاب منتقى الجمان پدرش شیخ حسن، است. پس از مقدمه، شروع به شرح احادیث نموده است و پس از ذکر حدیث، ابتدا به بررسی سند و احوال رجال سند تحت عنوان «السند» می‌پردازد. نگارش اثر سال ۱۰۲۵ق، به پایان رسیده و^{۶۹} تا پایان کتاب قضاء است.^{۷۰}

- مناهج الاخبار فی شرح الاستبصار: اثر سید احمد بن زین العابدین علوی عاملی اصفهانی در ۱۰۳۹ق، است.^{۷۱}

- شرح الاستبصار: اثر میرداماد و مسائلی در باب اصول فقه از آن استخراج شده است.^{۷۲}

- کشف الاسرار فی شرح الاستبصار: شرحی مبسوط و مفصل در سه جلد اثر سید

نعمت الله جزایری است. در آغاز کتاب مطالبی را در باب فواید حدیثی ذکر نموده است.^{۷۳}

- شرح الاستبصار: اثر سید محسن بن حسن أعرجی کاظمی (م ۱۱۲۷ق) است.^{۷۴}

- تلخیص الاستبصار: اثر سید محسن بن حسن بن مرتضی اعرجی است.^{۷۵}

دسته دوم. حواشی

حاشیه‌های کتب اربعه حدیثی به ترتیب تاریخی، عبارت‌اند از:

- الحواشی علی الكتب الاربعه: اثر میرزا عیسی بن محمد صالح جیرانی اصفهانی

(م ۱۰۷۴ق) است.^{۷۶}

- الحواشی علی الكتب الاربعه: اثر سید قاسم بن محمد طباطبایی زواره‌ای، شاگرد شیخ

بهایبی است.^{۷۷}

- الحواشی علی الكتب الاربعه و غیرها: اثر محمد باقر مجلسی است.^{۷۸}

۶۹. الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۲، ص ۳۰.

۷۰. همان.

۷۱. همان، ج ۲۲، ص ۳۴۲.

۷۲. همان، ج ۱۲، ص ۸۶.

۷۳. کشف الاسرار فی شرح الاستبصار، ص ۷.

۷۴. الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۱۲، ص ۸۷.

۷۵. همان، ج ۴، ص ۴۲۱-۴۲۰.

۷۶. همان، ج ۷، ص ۱۰۳.

۷۷. همان.

۷۸. همان.

- جامع الحواشی: حاشیه های علمای قرن یازدهم و دوازدهم بر کتب اربعه غیر از الکافی توسط مؤلفی ناشناس است و در سال ۱۱۳۳ق، نگارش آن به اتمام رسیده است.^{۷۹}
- برخی از آثار، حاشیه هایی مجزا بر هر یک از کتب اربعه است. در ذیل آثاری که بر محور الکافی انجام شده، معرفی می گردد:
- الحاشیه علی الاصول: اثر محمد بن حسن بن زین الدین معروف به شیخ محمد (م ۱۰۳۰ق) است.^{۸۰}
- حاشیه الکافی: اثر میرداماد و غیر از الرواشح السماویه است.^{۸۱}
- الحاشیه علی اصول الکافی: اثر بدرالدین احمد انصاری عاملی، شاگرد شیخ بهایی است.^{۸۲}
- الحاشیه علی الاصول و الفروع: اثر نورالدین علی بن حسین ابوالحسن عاملی (م ۱۰۶۷ق) است.^{۸۳}
- الحاشیه علی باب التوحید من قسم الاصول: اثر علی صغیر بن شیخ زین الدین علی کبیر (صاحب الدر المنثور) است. تألیف کتاب در سال ۱۰۸۵ق، و کتابت نسخه موجود در سال ۱۰۸۸ق، به پایان رسیده است.^{۸۴}
- الحاشیه علی اصول الکافی: اثر علی بن محمد بن حسن بن زین الدین (م ۱۱۰۴ق) است.^{۸۵}
- الحاشیه علی اصول الکافی: اثر محمد باقر مجلسی و حواشی فقط بر اصول الکافی است.^{۸۷}
- الحاشیه علی الکافی: اثر ابوالحسن شریف عاملی فتونی اصفهانی (م ۱۱۳۸ق) است.^{۸۸}
- الحاشیه علی الکافی: اثر احمد بن اسماعیل جزایری، مؤلف «آیات الاحکام»

۷۹. همان، ج ۵، ص ۵۱.

۸۰. همان.

۸۱. همان، ج ۶، ص ۱۸۲.

۸۲. همان.

۸۳. همان.

۸۴. همان.

۸۵. همان، ص ۱۸۳.

۸۶. همان.

۸۷. همان، ص ۱۸۲.

۸۸. همان، ص ۱۸۱.

(م ۱۱۴۹ق) است.^{۸۹}

- الحاشیة علی الاصول: اثر ملا محمّد حسین بن یحیی نوری، شاگرد محمّد باقر مجلسی است.^{۹۰}

- الحاشیة علی الکافی: اثر^{۹۱} میرزا رفیع الدین نایینی است.^{۹۲}

- الحاشیة علی اصول الکافی: اثر سید ابوطالب بن میرزا بیک فندرسکی نوهی است.^{۹۳}

- الحاشیة علی الکافی: اثر رفیع الدین محمّد بن حیدر حسنی طباطبایی نایینی است.^{۹۴}

- حاشیه بر من لایحضره الفقیه: اثر محمّد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی

(م ۱۰۳۰ق) است.^{۹۵}

- حاشیه بر من لایحضره الفقیه: اثر شیخ بهایی است.

- حاشیه بر من لایحضره الفقیه: اثر میرداماد است.^{۹۶}

- التعلیقة السّجّادیة: اثر ملا مراد بن علی خان تشریفی در سال ۱۰۴۴ق، نوشته شده و به

صورت خلاصه است.^{۹۷}

- حاشیه بر من لایحضره الفقیه: اثر احمد بن زین العابدین علوی عاملی (زنده در

۱۰۵۴ق) است.^{۹۸}

- حاشیه بر من لایحضره الفقیه: اثر خلیفه سلطان علاء الدین حسین بن رفیع الدین

محمّد (م ۱۰۶۴ق) است.^{۹۹}

- حاشیه بر من لایحضره الفقیه: اثر عزیزالله بن محمّد تقی مجلسی (م ۱۰۷۴ق) است.^{۱۰۰}

۸۹. همان، ج ۱۲، ص ۱۸۲.

۹۰. همان.

۹۱. همان، ج ۶، ص ۸۰.

۹۲. معجم المؤلفین، ج ۹، ص ۲۷۶.

۹۳. همان.

۹۴. الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۶، ص ۱۸۲.

۹۵. همان.

۹۶. همان، ج ۲۱، ص ۲۰۸.

۹۷. همان، ج ۴، ص ۲۲۴.

۹۸. همان.

۹۹. همان.

۱۰۰. همان، ص ۲۲۵.

- شرح من لا یحضره الفقیه: اثر سید محمد صالح بن عبدالواسع خاتون آبادی است. ^{۱۰۱}
- حاشیه بر من لا یحضره الفقیه: اثر محمد باقر بن حسن بن خلیفه سلطان است. ^{۱۰۲}
- حاشیه بر من لا یحضره الفقیه: اثر محمد حسین بن محمد صالح مازندرانی است. ^{۱۰۳}
- حاشیه بر من لا یحضره الفقیه: اثر عبدالله بن عیسی افندی صاحب ریاض العلماء است. ^{۱۰۴}
- حاشیه بر من لا یحضره الفقیه: اثر جمال الدین محمد بن حسین خوانساری (۱۱۲۵ق) است. ^{۱۰۵}
- حاشیه بر تهذیب الاحکام: اثر محمد بن شیخ حسن بن زین الدین شهید ثانی (۱۰۳۰ق) است. ^{۱۰۶}
- حاشیه تهذیب الاحکام: اثر محمد باقر مجلسی است. ^{۱۰۷}
- حاشیه الاستبصار: اثر محمد بن علی بن حسین بن ابی الحسن موسوی عاملی (۱۰۰۹ق) است. ^{۱۰۸}
- حاشیه الاستبصار: اثر ملا عبدالله بن حسین تستری (۱۰۲۱ق) است. ^{۱۰۹}
- حاشیه الاستبصار: اثر محمد بن ابراهیم استرآبادی (۱۰۲۵ق) صاحب منهج المقال (رجال کبیر) است. ^{۱۱۰}
- حاشیه الاستبصار: اثر شیخ حسن بن زین الدین صاحب معالم الاصول است. ^{۱۱۱}
- حاشیه الاستبصار: اثر میرداماد است. مؤلف اسناد احادیث و الفاظ آنها و پاره‌ای از آرای شیخ طوسی را بررسی نموده و با اشاره به پاره‌ای از گفته‌های محدثان و فقها بر آن ایراد

۱۰۱. همان، ج ۱۴، ص ۹۴.

۱۰۲. همان.

۱۰۳. همان.

۱۰۴. همان.

۱۰۵. همان.

۱۰۶. الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۶، ص ۵۲.

۱۰۷. ملاذ الاخیار فی تهذیب الاخیار، ص ۵۳.

۱۰۸. الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۶، ص ۱۹.

۱۰۹. همان، ص ۱۷.

۱۱۰. همان، ج ۶، ص ۱۹.

۱۱۱. همان، ص ۱۷.

وارد می‌کند. ^{۱۱۲}

- شرح الاستبصار: اثر شیخ عبداللطیف بن اَبی‌جامع عاملی، شاگرد شیخ

بهایی است. ^{۱۱۳}

- حاشیه الاستبصار: اثر فاضله دانشمند حمیده بنت مولی محمد شریف رویدشتی

(رویدشت از توابع اصفهان) است. ^{۱۱۴}

- حاشیه الاستبصار: اثر سید نعمت الله جزایری است. ^{۱۱۵}

- حاشیه الاستبصار: اثر شرف الدین علی بن حجة الله شولستانی طباطبایی است. ^{۱۱۶}

دسته سوم. تعلیقه‌ها

تعلیقه‌های کتب اربعه حدیثی به ترتیب تاریخی، عبارت‌اند از:

- *التعلیقة علی اصول الکافی*: اثر میرداماد است. ^{۱۱۷}

- *تعلیقات علی اصول الکافی*: اثر سید ابوالقاسم بن محمد اسماعیل حسینی

خاتون آبادی است. ^{۱۱۸}

- *التعلیقة علی الکافی*: اثر جمال الدین بن محمد بن ابی‌المجد حسینی

مرعشی است. ^{۱۱۹}

- *تعلیقه بر من لایحضره الفقیه*: اثر سید ابوالقاسم محمد اسماعیل حسینی

خاتون آبادی است. ^{۱۲۰}

- *تعلیقات علی التهذیب*: اثر سید ابوالقاسم بن محمد اسماعیل حسینی

خاتون آبادی است. ^{۱۲۱}

- *تعلیقات علی الاستبصار*: اثر سید ابوالقاسم بن محمد اسماعیل حسینی

۱۱۲. همان.

۱۱۳. همان، ج ۱۲، ص ۸۶.

۱۱۴. همان، ج ۶، ص ۱۷.

۱۱۵. همان.

۱۱۶. همان.

۱۱۷. *التعلیقة علی اصول الکافی*، ص ۴.

۱۱۸. *موسوعة مؤلفی الامامیه*، ص ۴۹۷.

۱۱۹. *معجم المؤلفین*، ج ۲، ص ۱۵۷.

۱۲۰. *موسوعة مؤلفی الامامیه*، ج ۲، ص ۴۹۷.

۱۲۱. همان.

خاتون آبادی است.^{۱۲۲}

کتاب هایی نیز به تنظیم فهرست ابواب کتب اربعه پرداخته اند که از جمله آنها کتب زیر است:

- فهرست ابواب الکتب الاربعه اثر سید ابوالقاسم احمد بن محمد حسنی کوهپایه ای،^{۱۲۳}
 - فهرست ابواب فروع الکافی اثر محمد طالب بن حاج حیدر اصفهانی (زنده در ۱۰۴۲ق)،^{۱۲۴}

- فهرست تهذیب الاحکام اثر فاضل تونی عبدالله بن محمد (م ۱۰۷۱ق)، صاحب الوافیة التونیه،^{۱۲۵}

- فهرست تهذیب الاحکام اثر محمد جعفر از علمای قرن یازدهم.^{۱۲۶}

ب. شروح دیگر کتب حدیثی

از مهم ترین آثار شیعه که ادعیه مأثوره امام سجاده علیه السلام در آن گردآوری شده و زیور آل محمد صلی الله علیه و آله شهرت دارد، صحیفه سجّادیه است. شروح و حواشی متعددی در این دو سده بر آن نگاشته شده که عبارت اند از:

- حدائق الصالحین فی شرح صحیفه سید السّاجدین: اثر شیخ بهایی است.^{۱۲۷}

- الحاشیة علی الصحیفه السّجّادیه: اثر شیخ بهایی است.^{۱۲۸}

- الحاشیة علی الصحیفه السّجّادیه: نام دیگر آن «التعلیقات علی الصحیفه السّجّادیه»

اثر میرداماد است.^{۱۲۹}

- طریق روایة الصحیفه الکامله: اثر محمد تقی مجلسی و به دستخط وی یافت

شده است.^{۱۳۰}

- الحاشیة علی الصحیفه السّجّادیه: اثر محمد تقی مجلسی و در سال ۱۰۷۳ق، نگاشته

۱۲۲. موسوعة مؤلفی الامامیه، ص ۴۹۷.

۱۲۳. الدرر الی تصانیف الشیعه، ج ۱۶، ص ۳۷۵.

۱۲۴. همان، ج ۱۲، ص ۳۷۵.

۱۲۵. همان، ج ۱۶، ص ۳۸۵.

۱۲۶. همان.

۱۲۷. همان، ج ۶، ص ۲۸۸.

۱۲۸. همان، ص ۱۴۵.

۱۲۹. همان، ج ۶، ص ۱۴۵.

۱۳۰. همان، ج ۱۵، ص ۱۶۶.

شده است. ۱۳۱

- الحاشیه علی الصحیفة السجّادیه: اثر ملا عبدالغفار شاگرد میرداماد است. ۱۳۲

- شرح الصحیفة: این شرح به زبان فارسی و تألیف آقا حسین خوانساری (م ۱۰۹۹ق) است. ۱۳۳

- الحاشیه علی الصحیفة السجّادیه: اثر رفیع الدین محمّد بن حیدر طباطبایی نایینی (م ۱۰۸۲ق) است. ۱۳۴

- الحاشیه علی الصحیفة السجّادیه: اثر فیض کاشانی است. ۱۳۵

- الحاشیه علی الصحیفة السجّادیه: اثر علی بن محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی (م ۱۱۰۴ق) است. ۱۳۶

- رساله فی ملحقات الصحیفة الكاملة وبعض الادعیة الساقطة عنها: اثر محمّد باقر مجلسی است. ۱۳۷

- ترجمه الصحیفة السجّادیه: اثر محمّد باقر مجلسی و فاقد مقدمه است. ۱۳۸

- طریق روایة الصحیفة الكاملة: اثر محمّد باقر مجلسی و در اجازات بحار الانوار ذکر شده است. ۱۳۹

- الفوائد الطریفة فی شرح الصحیفة: اثر مجلسی دوم، از ابتدای کتاب تا انتهای دعای چهارم است. ۱۴۰

- شرح الصحیفة: اثر ملا حسین بن حسن گیلانی اصفهانی (م ۱۱۲۹ق) است. ۱۴۱

- شرح الصحیفة والحاشیه علیها: اثر میرزا عبدالله بن عیسی تبریزی اصفهانی، معروف به افندی است. ۱۴۲

۱۳۱. همان، ج ۶، ص ۱۴۵.

۱۳۲. همان.

۱۳۳. همان، ج ۱۳، ص ۳۵۰.

۱۳۴. همان، ج ۶، ص ۱۴۵.

۱۳۵. همان.

۱۳۶. همان.

۱۳۷. همان، ج ۲۲، ص ۲۰۰؛ ج ۱، ص ۱۴۸.

۱۳۸. همان، ج ۲۶، ص ۱۹۹.

۱۳۹. الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۱۵، ص ۱۶۶.

۱۴۰. همان، ج ۱۶، ص ۳۴۷؛ در جای دیگر تا انتهای دعای سوم (حملة العرش) ذکر شده است (همان، ج ۱۶، ص ۱۳۸).

۱۴۱. همان، ج ۱۳، ص ۳۵۰.

۱۴۲. همان، ج ۲۲، ص ۳۵۳.

- الدرر المنظومة المأثورة في جمع لثالی ادعية السجادية المشهورة: اثر ميرزا عبدالله افندی (م ۱۱۳۰ق) است. این کتاب به نام الصحیفة الثالثة السجادية است. صحیفة اول همان صحیفة کامل است و صحیفة دوم تألیف شیخ حرّ عاملی است. میرزا عبدالله از آن جهت که شیخ حرّ، ادعای استقصای ادعیه را در آن نموده است، بر شیخ حرّ عاملی اعتراض نموده و این کتاب را نگاشت. محدث نوری الصحیفة الرابعة و ملاً محسن امین صاحب اعیان الشیعة، الصحیفة الخامسة را نگاشت که در همه این پنج کتاب هر دعایی که منسوب به امام سجاد علیه السلام بوده، گردآوری شده است.^{۱۴۳}

- الحاشیة علی الصحیفة السجادية: اثر میرزا عبدالله بن عیسی افندی تبریزی اصفهانی است.^{۱۴۴}

- شرح الصحیفة: اثر ابی الحسن بن محمد طاهر غروی (م ۱۱۴۰ق)، صاحب مرآة الانوار است.^{۱۴۵}

- الحاشیة علی الصحیفة السجادية: اثر شرف الدین علی بن حجّة الله طباطبایی شولستانی است.^{۱۴۶}

از مهم ترین کتب حدیثی، نهج البلاغه اثر سید رضی است. در دو سده یازدهم و دوازدهم آثار زیادی به شرح، تلخیص، حاشیه و... نهج البلاغه اختصاص یافته است. - شرح نهج البلاغه: اثر محمد تقی مجلسی، به فارسی و بر روی خطبه «استسقاء» صورت پذیرفته است.^{۱۴۷}

- شرح نهج البلاغه: شرح مبسوط حسین بن شهاب الدین بن حسین کرکی عاملی (م ۱۰۷۶ق) است.^{۱۴۸}

- شرح نهج البلاغه: اثر محمد باقر مجلسی، به زبان فارسی و بر روی خطبه پنجاه و سوم نهج البلاغه است.^{۱۴۹}

- شرح نهج البلاغه: اثر محمد باقر مجلسی، به زبان فارسی و بر روی نامه سی

۱۴۳. همان، ج ۸، ص ۱۳۸؛ ج ۱۵، ص ۲۰.

۱۴۴. همان، ج ۶، ص ۱۴۵.

۱۴۵. همان، ج ۱۳، ص ۳۴۶.

۱۴۶. همان، ج ۶، ص ۱۴۵.

۱۴۷. همان، ج ۴، ص ۱۱۸.

۱۴۸. همان، ص ۱۲۴.

۱۴۹. همان، ص ۱۱۶.

و یکم است. ۱۵۰

- حدائق الحقائق فی شرح کلمات الله الناطق: شرحی مفصّل بر نهج البلاغه در سه مجلد از علاء الدین محمد علی حسینی گلستانه اصفهانی (م حدود ۱۱۱۰ق) ۱۵۱ است. ۱۵۲ کتاب تا انتهای خطبه سیزدهم است. ۱۵۳

- بهجة الحدائق فی شرح نهج البلاغه: شرح مختصر اثر علاء الدین گلستانه ۱۵۴ است. ۱۵۵
- شرح نهج البلاغه: اثر سید نعمت الله جزایری، در سه جلد و به الحواشی الصافیة نام‌گذاری شده است. ۱۵۶

- شرح بعض خطب امیر المؤمنین علیه السلام: اثری فارسی از محمد علی حزین زاهدی گیلانی اصفهانی است. ۱۵۷

- مختصر شرح نهج البلاغه: خلاصه شرح ابن ابی الحدید معتزلی از محمود بن غلامعلی مجلسی است. ۱۵۸

- شرح خطبه همام: اثر میر آصف قزوینی ساکن اصفهان در سال ۱۱۳۶ق، است. ۱۵۹
- شرح خطبه همام: اثر سید علاء الدین گلستانه (م ۱۱۰۰ق) مفصّل، دارای نظم و به زبان فارسی است. ۱۶۰

- شرح خطبه همام: اثر محمد تقی مجلسی است. ۱۶۱
- شرح نهج البلاغه: شرحی به زبان فارسی از عهدنامه حضرت امیر مؤمنان علیه السلام به مالک اشتر، اثر ابوالحسن شریف عاملی فتونی غروی است. وی کتاب را با نام نصایح الملوک برای شاه سلطان حسین صفوی نگاشت. ۱۶۲

۱۵۰. همان.

۱۵۱. همان، ج ۲، ص ۲۸۴.

۱۵۲. همان، ج ۶، ص ۲۸۴.

۱۵۳. همان، ج ۱۴، ص ۱۴۵.

۱۵۴. همان، ج ۳، ص ۱۶۱.

۱۵۵. همان، ج ۱۴، ص ۱۴۵.

۱۵۶. همان، ج ۷، ص ۱۱۷.

۱۵۷. همان، ج ۱۳، ص ۱۲۶ - ۱۲۷.

۱۵۸. همان، ج ۱، ص ۹۴.

۱۵۹. همان، ج ۱۳، ص ۲۲۶.

۱۶۰. همان.

۱۶۱. همان.

۱۶۲. همان، ج ۴، ص ۱۱۳.

- شرح نهج البلاغه: اثر شمس الدین بن محمد بن هرط خطیب است. ۱۶۳
- شرح نهج البلاغه: شرح اسماعیل بن محمد حسین خواجه‌ی بر تعدادی از کلمات قصار نهج البلاغه است. ۱۶۴
- در این دو سده دیگر کتاب‌های حدیثی متقدمان نیز مورد شرح واقع شد که به قرار زیر است:
- شرح الارشاد: اثر عبدالله بن حسین تستری (م ۱۰۲۱ق) و به شکل تعلیقه صورت پذیرفته است. ۱۶۵
- الحواشی علی کتب الاخبار: اثر عالمه فاضله حمیده بنت محمد شریف رویدشتی (م ۱۰۸۷ق) است. به نظر صاحب الذریعه در این حواشی فواید رجالی زیادی است و چه بسا از تصنیفات رجالی نیز شمرده می‌شود. ۱۶۶
- جامع اسرار العلماء: نام دیگر آن را جامع الاحادیث و الاقوال و استبصار الاخبار، اثر شیخ محمد قاسم بن محمد بن جواد مشهور به ابن الوندی (م پس از ۱۱۰۰ق) در سال ۱۰۸۹ق، است. ۱۶۷
- شرح التوحید للصدوق: اثر ملا محمد باقر سبزواری (م ۱۰۹۰ق) و به زبان فارسی است. ۱۶۸
- لوامع الانوار فی شرح عیون الاخبار: اثر سید نعمت الله جزایری است. ۱۶۹
- نور البراهین فی بیان اخبار السادة الطاهرین: شرح التوحید صدوق و اثر سید نعمت الله جزایری است. ۱۷۰
- قاطع اللجاج فی شرح الاحتجاج: اثر سید نعمت الله جزایری است. ۱۷۱
- الجواهر الغوالی فی شرح عوالی اللثالی: اثر سید نعمت الله جزایری است. ۱۷۲

۱۶۳. همان، ص ۱۲۷ - ۱۲۸.

۱۶۴. همان، ص ۱۱۶.

۱۶۵. همان، ج ۱۳، ص ۷۹.

۱۶۶. همان، ج ۷، ص ۱۰۳.

۱۶۷. همان، ج ۵، ص ۳۹.

۱۶۸. همان، ج ۴، ص ۴۸۲.

۱۶۹. همان، ج ۱۳، ص ۳۶۳.

۱۷۰. همان، ج ۲۴، ص ۳۶۳.

۱۷۱. همان، ج ۱۳، ص ۶۶.

۱۷۲. همان، ج ۵، ص ۲۷۳ - ۲۷۴.

- الحواشی علی‌الکتاب الحدیثیة و الفقهیة: اثر سید نعمت الله جزایری است. ۱۷۳
- انس الوحید: اثر سید نعمت الله جزایری و شرحی بر توحید شیخ صدوق است. ۱۷۴
- شرح التوحید للصدوق: شرحی عرفانی، فلسفی در چهار جلد از قاضی محمد سعید بن مفید قمی (م ۱۱۰۶ق) است. ۱۷۵
- تتمیم مشارق الشموس فی شرح الدروس: اثر آقا رضی الدین محمد بن آقا حسین خوانساری است. این اثر شرحی بر کتاب الصوم و الاعتکاف از الدروس است و در اول محرم سال ۱۱۱۲ق، نگاشته شده است. ۱۷۶
- شرح غرر الحکم و درر الکلم: اثر آقا جمال الدین بن آقا حسین خوانساری و به زبان فارسی است و در سال ۱۱۱۳ق، از نگارش آن فراغت یافت است. ۱۷۷
- نظم الغرر و نضد الدرر: اثر عبدالکریم بن محمد یحیی قزوینی در شرح سخنان کوتاه امام علی علیه السلام است. ۱۷۸
- الحواشی علی کتب کثیره: اثر محمد صالح بن عبدالواسع خاتون آبادی است. ۱۷۹
- الحواشی علی‌الکتاب الحدیثیة و الفقهیة: اثر سید عبدالرضا بن عبدالصمد حسینی بحرانی است. ۱۸۰
- الحواشی علی‌الکتاب الحدیثیة و الفقهیة: اثر محمد مسیح بن اسماعیل شاگرد محقق خوانساری است. ۱۸۱
- الحواشی علی‌الکتاب الحدیثیة و الرجالیة و الفقهیة و الادبیة و غیرها: اثر سید عبدالله بن نورالدین موسوی جزایری تستری (م ۱۱۷۳ق) است. ۱۸۲
- شرح عیون اخبار الرضا: اثر محمد علی حزین بن ابی طالب زاهدی گیلانی اصفهانی (م ۱۱۸۱ق) است. ۱۸۳
-
۱۷۳. همان، ج ۷، ص ۱۰۴.
۱۷۴. همان، ج ۴، ص ۴۸۲.
۱۷۵. همان، ج ۱۳، ص ۱۵۳.
۱۷۶. همان، ج ۳، ص ۳۴۳ - ۳۴۲.
۱۷۷. شرح غرر الحکم و درر الکلم، ص ۱۵.
۱۷۸. الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۱۴، ص ۱۳۳.
۱۷۹. همان، ج ۷، ص ۱۰۷.
۱۸۰. همان، ص ۱۰۴.
۱۸۱. همان.
۱۸۲. همان، ج ۷، ص ۱۰۴.
۱۸۳. همان، ج ۱۳، ص ۳۷۵.

- حاشیه بر مفتاح الفلاح: اثر خود شیخ بهایی است.
- حاشیه بر مفتاح الفلاح: اثر محمد اسماعیل خواجویی و دارای حواشی مفصل است.

ج. شرح یک حدیث یا خانواده حدیثی

- از جمله آثار حدیثی که علما و محدثان در این دوره از خود برجای گذاشتند، شرح یک خانواده حدیث یا یک حدیث است. در ذیل به معرفی این آثار پرداخته می شود:
- شرح دعاء الصباح: اثر شیخ بهایی است.
- شرح حدیث تمثیل امیرالمؤمنین علیه السلام بسوره توحید: میرداماد در ۱۰۲۰ق، آن را نگاشته است.^{۱۸۴}
- شرح حدیث فضل العلم: اثر ملاصدرای شیرازی (م ۱۰۵۰ق) است.^{۱۸۵}
- شرح ادعیه السنه: اثر شیخ رضی الدین محمد بن بهاء الدین محمد بن حسن علی بن عبدالله تستری است.^{۱۸۶}
- شرح خطبه الرضا علیه السلام فی التوحید: اثر محمد تقی مجلسی (م ۱۰۷۰ق) است.^{۱۸۷}
- شرح الزیارة الجامعه: اثر محمد تقی مجلسی است.^{۱۸۸}
- الفوائد الرضویه: اثر قاضی محمد سعید بن محمد مفید قمی است. کتاب شرحی فلسفی و عرفانی بر روایتی است که در آن، رأس الجالوت (رهبر بزرگ دین یهودیان) از حضرت امام رضا علیه السلام پرسش هایی نموده و ایشان پاسخ داده اند. شرح در سال ۱۰۸۴ق، پایان یافته است.^{۱۸۹}
- شرح حدیث جنود مجنده: اثر فیض کاشانی است.^{۱۹۰}
- شرح حدیث «من کمه اعمی»: اثر میرزا محمد بن حسن شیروانی (م ۱۰۹۹ق)، داماد محمد تقی مجلسی است.^{۱۹۱}
- شرح حدیث «سته اشياء لیس للعباد فیها صنع»: اثر محمد بن حسن شیروانی

۱۸۴. همان، ج ۱۲، ص ۱۹۴.

۱۸۵. همان، ص ۲۰۵.

۱۸۶. همان، ج ۱۳، ص ۶۷ - ۶۸.

۱۸۷. همان، ص ۲۲۰.

۱۸۸. همان، ص ۳۰۵.

۱۸۹. همان، ج ۱۶، ص ۳۴۱.

۱۹۰. همان، ج ۱۲، ص ۱۸۷.

۱۹۱. همان، ج ۱۳، ص ۲۰۹.

(م ۱۰۹۹ق) است. ۱۹۲

- شرح حدیث البساط: اثر قاضی محمّد سعید بن محمّد مفید قمی (م پس از ۱۱۰۶ق)، شاگرد فیض کاشانی است. وی کتاب را در اصفهان در سال ۱۰۹۹ق، نگاشت. ۱۹۳

- شرح وصیة الامام الصادق علیه السلام لشیعته: شارح سید علاء الدین گلستانه و نام آن منهج الیقین است ۱۹۴ و به تاریخ پانزدهم شوال ۱۱۰۸ق، به پایان رسیده است. ۱۹۵

- شرح حدیث خضر: اثر محمّد باقر مجلسی و در ۱۱۰۲ق، به پایان رسیده است. ۱۹۶

- شرح دعاء جوشن الکبیر: اثر محمّد باقر مجلسی است. ۱۹۷

- شرح حدیث «سته اشیاء لیس للعباد فیها صنع»: اثر محمّد باقر مجلسی و در پانزده سطر است. ۱۹۸

- شرح حدیث الوعد والوعید: اثر محمّد باقر مجلسی بوده و در چهارصد سطر نگاشته شده است. ۱۹۹

- شرح حدیث «طول آدم و حواء»: اثر محمّد باقر مجلسی است. ۲۰۰

- شرح الاحادیث الغامضة المخالفة للمشهور المفیده للعلم بأوائل الشهور: رساله‌ای فارسی که محمّد باقر مجلسی به امر شاه سلطان حسین صفوی نگاشته و در سال ۱۰۹۰ق، به پایان رسیده است. ۲۰۱

- شرح اربعة عشر حدیثاً: اثر محمّد باقر مجلسی است. ۲۰۲

- خطبة التوحید: شرح محمّد باقر مجلسی بر حدیثی از امام رضا علیه السلام در کتاب عیون اخبار الرضا علیه السلام است. ۲۰۳

۱۹۲. همان، ج ۱۳، ص ۱۹۹ - ۲۰۰.

۱۹۳. همان، ج ۱۲، ص ۱۹۰.

۱۹۴. همان، ج ۱۴، ص ۱۷۰.

۱۹۵. منهج الیقین، ص ۱۱.

۱۹۶. یادنامه مجلسی، ج ۱، ص ۸۱.

۱۹۷. الدررعة الی تصانیف الشیعه، ج ۱۳، ص ۲۴۷.

۱۹۸. همان، ص ۱۹۹.

۱۹۹. همان، ص ۲۰۹.

۲۰۰. همان، ص ۲۰۱.

۲۰۱. همان، ص ۶۵.

۲۰۲. همان، ص ۶۸ - ۶۹.

۲۰۳. همان، ج ۷، ص ۲۰۲.

- شرح اسماء الحسنی: اثر محمد باقر مجلسی است. ۲۰۴
- شرح اسماء الحسنی: اثر سید نعمت الله جزایری است و نام آن *مقامة النجاه* است. ۲۰۵
- *التحفة الأحمدية فی فضائل العلم والعلماء*: مؤلف این اثر فارسی، محمد قاسم بن محمد رضا هزارجریبی شاگرد مجلسی است. وی کتاب را در سال ۱۱۱۲ق، برای برادر ایمانی میرزا احمد نگاشت. ۲۰۶
- شرح *دعاء الصباح*: اصغر بن محمد بن جمال قمی کتاب را در اصفهان در سال ۱۱۱۵ق، نگاشته است. ۲۰۷
- شرح حدیث *البيضة*: آقا رضی الدین خوانساری کتاب را به نام شاه سلطان حسین صفوی نگاشت. ۲۰۹
- شرح *احادیث الطینة والتوفيق بينهما بما لا يستلزم الجبر*: اثر آقا جمال الدین خوانساری و نگاشته در سال ۱۱۲۶ق، است. ۲۱۰ *ظاهراً باتحفة السلطان فی شرح اخبار الطینة وتفسیرها و بیانها - که به فارسی نگاشته شده - یکی است. ۲۱۱*
- شرح حدیث *البساط*: اثر آقا جمال الدین بن آقا حسین خوانساری (م ۱۱۲۵ق) است. ۲۱۲
- شرح حدیث *عمران الصابی*: اثر سید اسماعیل خاتون آبادی اصفهانی است. شرحی نسبتاً مبسوط است. ۲۱۳
- شرح *رسالة الجبر والتفويض التي كتبها الامام الهادي عليه السلام*: اثر خلیل بن محمد بن اشرف اصفهانی است. ۲۱۴
- شرح حدیث *عمران الصابی*: اثر آقا محمد خلیل بن محمد اشرف قاینی اصفهانی

۲۰۴. همان، ج ۲، ص ۶۶ - ۶۷.

۲۰۵. همان، ص ۶۶ - ۶۷.

۲۰۶. همان، ج ۳، ص ۴۱۳.

۲۰۷. همان، ج ۱۳، ص ۲۵۳.

۲۰۸. روایتی است مفصل در *اصول الکافی* که فردی از امام علیه السلام می پرسد: آیا خداوند می تواند جهان را بدون این که کوچک گردد و یا چشم بزرگ شود، در چشم جای دهد.

۲۰۹. همان، ج ۱۳، ص ۱۹۲.

۲۱۰. همان، ص ۶۴ - ۶۵.

۲۱۱. همان، ج ۲۶، ص ۱۶۸.

۲۱۲. همان، ص ۱۹۲.

۲۱۳. همان، ص ۲۰۳.

۲۱۴. همان، ص ۲۸۵.

- (م ۱۱۳۶ق) است. ۲۱۵
- رساله فی شرح دعاء ابی حمزه فی السحر: اثر سید ابوالقاسم جعفر بن حسین خوانساری (م ۱۱۵۸ق) است. ۲۱۶
- شرح خطبه همام: اثر سید علاء الدین گلستانه (م ۱۱۱۰ق)، مفصل و دارای نظم و به زبان فارسی است. ۲۱۷
- الاعلام اللامعة فی شرح الجامعة: اثر سید محمد بن عبدالکریم طباطبایی بروجردی (م ۱۱۶۰ق) است. ۲۱۸
- شرح حدیث الحقیقه: اثر عبدالرحیم بن محمد یونس اصفهانی (م ۱۱۶۰ق) است. ۲۱۹
- شرح حدیث البیضة: آقا رضی الدین بن آقا حسین خوانساری، آن را به زبان فارسی شرح نموده است. ۲۲۰
- شرح حدیث البیضة: اثر محمد زمان بن محمد معصوم است. ۲۲۱
- الحدیقة الهلالیه: شرح دعای هلال از صحیفه سجّادیه است. ۲۲۲
- شرح الاحادیث المستصعبه: اثر محمد سعید اشرف بن محمد صالح مازندرانی، نوه مجلسی اول است. ۲۲۳
- شرح الآیات المشکلة والاحادیث المعضله: اثر یکی از دانشمندان قرن دوازدهم متأخر از محمد باقر مجلسی و نزدیک عصر وحید بهبهانی است. کتاب بردو قسم است: قسم اول. شرح آیات، قسم دوم. شرح روایات. ۲۲۴
- شرح زیارت عاشوراء: اثر سید ابوالقاسم جعفر بن حسین بن قاسم بن محب الله خوانساری (م ۱۱۵۸ق) است. ۲۲۵
-
۲۱۵. همان، ص ۲۰۳.
۲۱۶. همان، ج ۲۱، ص ۴۰؛ ج ۱۳، ص ۲۴۶.
۲۱۷. همان، ج ۱۳، ص ۲۲۶.
۲۱۸. همان، ج ۱، ص ۲۳۹ - ۲۴۰.
۲۱۹. همان، ج ۱۳، ص ۱۹۶.
۲۲۰. همان، ج ۱۲، ص ۱۹۳.
۲۲۱. همان.
۲۲۲. الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۱۳، ص ۱۹۳.
۲۲۳. همان، ص ۱۹۵.
۲۲۴. همان، ص ۵۷.
۲۲۵. همان، ص ۳۰۷.

- شرح الاحادیث الخمسة فی فضائل امیر المؤمنین علیه السلام: اثر محمد مهدی بن محمد شفیع استرآبادی است. ۲۲۶

- شرح الاربعین حدیثاً فی فضائل امیر المؤمنین علیه السلام: این اثر توسط یکی از علمای بحرین نگاشته شده و سید محمد باقر بن اسماعیل حسینی خاتون آبادی اصفهانی (حدود ۱۰۹۳ - ۱۱۶۰) به شرح روایات پرداخته است. روایات همگی از منابع اهل سنت استخراج شده است. ۲۲۷

- شرح سؤالات المأمون من الرضا علیه السلام یا المناظرة المأمونیه: اثری فارسی از محمد اسماعیل خواجه‌بوی است. ۲۲۸

- مفتاح الفلاح و مصباح النجاح فی شرح دعاء الصباح: اثر محمد اسماعیل بن محمد رضا خواجه‌بوی است. ۲۲۹

- شرح دعاء عرفه: اثر محمد علی بن شیخ ابی طالب زاهدی گیلانی اصفهانی (م ۱۱۸۱ق) است. ۲۳۰

- شرح الذهبیه: این اثر فارسی و معروف به طب الرضا علیه السلام است. مؤلف آن به درستی مشخص نیست و ممکن است مؤلف میرزا هادی، مؤلف التحفة العلیه یا محمد شریف بن محمد صادق خاتون آبادی باشد. ۲۳۱

- شرح طب النبی صلی الله علیه و آله و سلم: مؤلف این اثر فارسی، محمد شریف بن محمد صادق خاتون آبادی است. ۲۳۲

- شرح طب الائمه علیهم السلام: مؤلف این اثر فارسی، محمد شریف بن محمد صادق خاتون آبادی است. ۲۳۳

تحلیل و بررسی آماری

۱. با نگاهی اجمالی به آثار حدیثی این دوره مشخص می‌گردد، بیشترین آثار حدیثی

۲۲۶. همان، ص ۶۴.

۲۲۷. همان، ص ۷۰.

۲۲۸. همان، ص ۳۱۱.

۲۲۹. همان، ج ۲۱، ص ۳۳۹.

۲۳۰. همان، ص ۲۵۸.

۲۳۱. همان، ج ۳، ص ۴۵۵؛ ج ۴، ص ۱۰۳.

۲۳۲. همان، ج ۱۳، ص ۲۷۸.

۲۳۳. همان، ص ۳۶۴.

شیعه در این دوره بوده است (بیش از پانصد اثر). از این میزان ۴۱ درصد (۱۹۳ اثر) در زمینه متن پژوهی است. از آثار متن پژوهی، ۸۷ اثر در حوزه کتب اربعه (مجموع کتب اربعه پنج اثر، *الکافی* ۴۴ اثر، *الفقیه شانزده* اثر، *الاستبصار هفده* اثر و *التهدیب ده* اثر)، ۵۳ اثر در حوزه دیگر کتب حدیثی (*صحیفه سجادیه بیست* اثر، *نهج البلاغه چهارده* اثر و دیگر کتب نوزده اثر) و ۵۳ اثر شرح الحدیث است. در مجموع، دسته اول ۴۵ درصد، دسته دوم و سوم، هر کدام، ۲۷/۵ درصد است. در نمودار شماره یک به تفکیک درصد هر یک نمایش داده شده است.

۲. بیش از نیمی از آثار (۵۷/۵ درصد) مربوط به سده یازدهم و بقیه مربوط به سده دوازدهم است. آثار سده دوازدهم بیشتر به صورت تحشیه و تعلیق و شرح حدیث است و کارهای مهم متن پژوهی حدیثی در سده یازدهم صورت گرفته است.

۳. ده درصد آثار به زبان فارسی است. محمد تقی و محمد باقر مجلسی، آقا جمال خوانساری و سید علاء الدین گلستانه بیشترین نقش را در این زمینه داشته‌اند. از آثار فارسی شصت درصد مربوط به *نهج البلاغه* و *صحیفه سجادیه*، بیست درصد آثار در باره دیگر کتب حدیثی و بیست درصد شرح حدیث‌اند. در نمودار شماره یک، به تفکیک، درصد هر یک نمایش داده شده است.

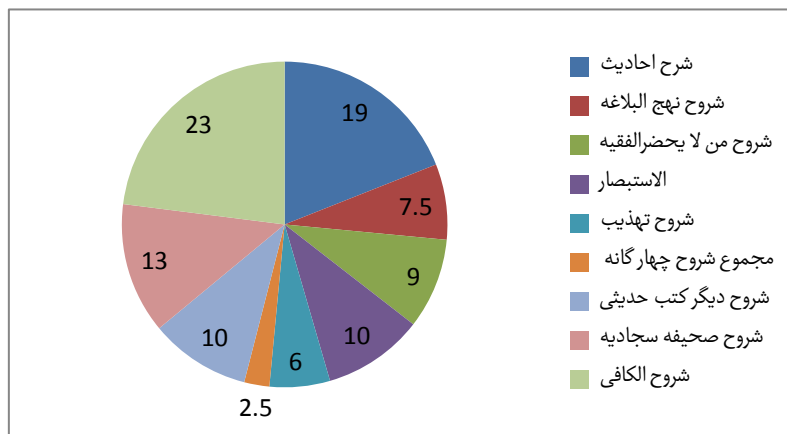
۴. ۳۲/۵ درصد آثار به صورت حاشیه، تعلیق و فهرست است: *الکافی* هفده اثر، *الفقیه دوازده* اثر، *الاستبصار نه* اثر، *صحیفه سجادیه نه* اثر، مجموع کتب اربعه پنج اثر و دیگر کتب حدیثی هفت اثر بوده است.

۵. پرکارترین محدثان متن پژوه عبارت‌اند از: محمد باقر مجلسی (بیست اثر)، سید نعمت الله جزایری (سیزده اثر)، محمد تقی مجلسی (هشت اثر)، میرداماد (شش اثر)، آقا جمال خوانساری (پنج اثر)، شیخ بهایی (پنج اثر)، سید علاء الدین گلستانه (پنج اثر)، شیخ محمد صاحب *معالم* (چهار اثر) بوده‌اند.

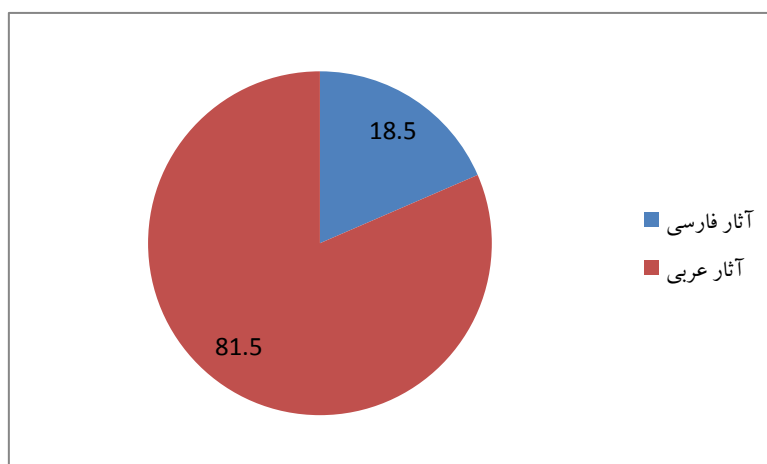
در این میان، آثار میرداماد و شیخ بهایی و صاحب *معالم* بیشتر به صورت حاشیه و تعلیق بوده است. مجلسی دوم در تمام حوزه‌ها صاحب اثر است. سید نعمت الله جزایری بهترین شروح را دارا است، به ویژه *برالتهدیب* و *الاستبصار*. بهترین شروح *الفقیه* از محمد تقی مجلسی است. گلستانه نیز بهترین شروح *نهج البلاغه* را نگاشته است. حمیده بنت محمد رویدستی تنها محدثه است و دارای دو اثر است. *الکافی* در بین کتب اربعه بیشتر از همه مورد توجه واقع شده است و تقریباً پنجاه درصد شروح و حواشی را این کتاب به خود اختصاص داده است.

۶. بیشتر شروح به صورت نیمه تمام انجام شده است. به عنوان نمونه اکثر شروح الکافی نهایتاً تا کتاب الحججه است و به اتمام نرسیده است.
۷. بیش از هشتاد درصد آثار موجودند، ولی کمتر از سی درصد آنها مورد تصحیح، تحقیق و چاپ قرار گرفته است.
۸. بر برخی از آثار کارهای سندی و رجالی خوبی صورت گرفته است. در میان کتب اربعه بر الاستبصار بیشتر کارهای رجالی صورت گرفته است.
۹. بیش از هشتاد درصد آثار با رویکرد اخباری معتدل نوشته شده است.

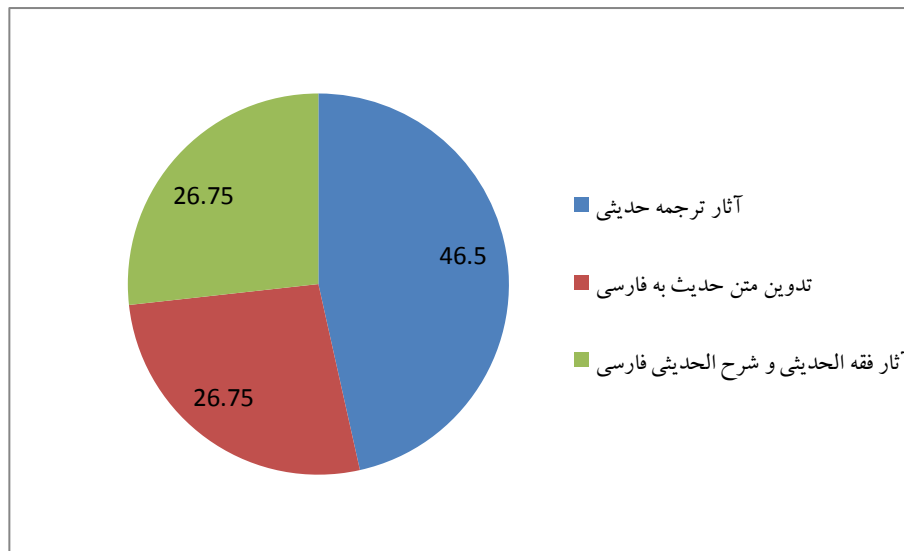
نمودار شماره یک. آثار متن پژوهی عربی محدثان اصفهان در سده های یازدهم و دوازدهم

نمودار شماره دو. آثار عربی و فارسی محدثان اصفهان در سده های یازدهم و دوازدهم

نمودار شماره سه. آثار حدیثی فارسی حوزه حدیثی اصفهان در قرن‌های یازدهم و دوازدهم

تحلیل و بررسی تاریخی

با عنایت به بسترهای شکل‌گیری حرکت متن‌پژوهی محدثان اصفهان و تحلیل آماری آن، از جهت تاریخی می‌توان به نکات زیر دست یافت:

۱. اساسی‌ترین دلیل تاریخی جهت تحول عظیم در حوزه حدیثی اصفهان، تشکیل حکومت شیعی صفویان و رسمی شدن مذهب تشیع است. پادشاهان صفوی نیازمند علمای شیعه بودند و علما نیز بهترین استفاده را از این فرصت جهت نگارش، شرح، احیا و نشر میراث حدیثی شیعه به کار بردند. این فضای مساعد سیاسی تا حدی است که شاه عباس دوم صفوی و شاه سلطان حسین علاقه وافری به مطالعه کتب حدیثی نشان دادند و آثار زیادی به تقاضای ایشان و یا برای ایشان نگاشته شد.

۲. بیشتر آثار عمیق و علمی در قرن یازدهم صورت پذیرفته است. ثبات سیاسی جامعه و عدم مهاجرت علما و حلقات درسی بی‌شمار در نگارش این آثار بی‌تأثیر نیست. در قرن دوازدهم و از سال ۱۱۳۶ ق، و با فروپاشی حکومت صفویان بسیاری از علما به دیگر مراکز حدیثی نظیر: قم، قزوین، شیراز و بحرین مهاجرت می‌کنند و مدرسه حدیثی اصفهان رو به افول می‌نهد. برخی از علما نظیر محمد هادی بن محمد صالح مازندرانی و آصف شیرازی در مقدمه کتاب‌های خود به اوضاع نابسامان آن زمان و مهاجرت علما اشاره کرده‌اند.

۳. با رشد و بالندگی شیعه در ایران نیاز مبرم و شدیدی به آگاهی سازی مردم به وجود آمد. لذا، فضای مناسبی برای علمای شیعه در نگارش، شرح و ترجمه آثار حدیثی به وجود آمد. دو خاندان مجلسی و خوانساری در این امر پیش گام بودند و در مقدمه آثار خود به انگیزه‌های کار خود اشاره کرده‌اند.

۴. در این زمان به دلیل قدرت سیاسی و مالی بسیاری از نسخه‌های معتبر میراث حدیثی شیعه - که در دیگر بلاد اسلامی بوده است - با تشکیل گروه‌هایی خریداری شد و رشد شگرفی در این باره صورت گرفت.

۵. بسیاری از تعلیقه‌ها، حاشیه‌ها، فهرست‌ها و اجازات حدیثی نشان‌گر حلقه‌های درسی حدیثی در این زمان است. در این زمان و با توجه تمایلات اخباری حلقه‌های حدیث خوانی و شرح و تحلیل آن بسیار بوده است و بیشتر از دیگر علوم اسلامی مورد توجه بوده است.

نتایج بحث

- یکی از بزرگ‌ترین تحولات حدیثی شیعه در این دو سده صورت پذیرفته است. بیشترین آثار حدیثی، به ویژه متن پژوهانه در این دو سده به برکت فضای سیاسی و اجتماعی موجود سامان یافته است.

- مهم‌ترین بسترهای شکل‌گیری این حرکت عبارت‌اند از: تمایلات اخباری‌گری، درخواست دانشمندان و اهل علم، تلاش بی‌وقفه علمای دینی، وجود مشرب‌های فکری متفاوت، همگانی سازی معارف دینی، حمایت و تشویق پادشاهان صفوی از عالمان دینی، ایجاد زیرساخت‌های فرهنگی و پاسخ‌گویی به شبهات اهل سنت.

- آثار متن پژوهانه در سه بخش صورت گرفت: الف. کار بر کتب اربعه، ب. کار بر دیگر کتب حدیثی، ج. شرح یک حدیث یا خانواده حدیثی. بیشترین آثار بر کتب اربعه، به ویژه *الکافی* صورت گرفته است. نزدیک به سی درصد آثار به صورت حاشیه و تعلیقه صورت پذیرفته است. خاندان مجلسی بیشترین نقش را در این مورد داشته‌اند.

- ده درصد آثار به زبان فارسی است و سید علاالدین گلستانه، آقا جمال خوانساری و محمد باقر مجلسی بیشترین اثر فارسی را داشته‌اند. درخواست پادشاهان صفوی و اهل علم در این حرکت بسیار اثرگذار بوده است.

- بیش از هشتاد درصد آثار با رویکرد اخباری معتدل نوشته شده است، اما با این وجود، در برخی از آثار، تحلیل و بررسی سندی صورت گرفته است.

کتابنامه

- تراجم الرجال، سید احمد حسینی، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، اول، ۱۴۱۴ق.
- التعلیقة على اصول الكافي، محمد باقر بن محمد استرآبادی، قم: خیام، اول، ۱۴۰۳ق.
- تلامذة العلامة المجلسی، سید احمد حسینی، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، اول، ۱۴۱۰ق.
- حدیث پژوهی، مهدی مهریزی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، اول، ۱۳۷۸ش.
- الذریعة إلى تصانیف الشیعه، آقا بزرگ تهرانی، تهران: چاپخانه مجلس شورای اسلامی، اول، ۱۳۷۳ش.
- الذریعة إلى حافظ الشریعه، محمد بن محمد مؤمن جیلانی، تحقیق و تصحیح: محمد حسین درایتی، قم: دار الحدیث، اول، ۱۴۲۹ق.
- روضة المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه، محمد تقی مجلسی، قم: بنیاد فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۷ش.
- شرح اصول الكافي، محمد صالح مازندرانی، ضبط و تصحیح: علی عاشور، بیروت: دار احیاء التراث العربی، اول، ۱۴۲۱ق.
- شرح اصول الكافي، صدر المتألهین شیرازی، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، اول، ۱۳۸۳ش.
- شرح فروع الكافي، محمد هادی بن محمد صالح مازندرانی، تحقیق و تصحیح: محمد جواد محمودی و محمد حسین درایتی، قم: دار الحدیث، اول، ۱۴۲۹ق.
- شرح غرر الحکم و درر الکلم، جمال الدین محمد بن حسین خوانساری، تحقیق و تصحیح جلال الدین محدث ارموی، تهران: دانشگاه تهران، چهارم، ۱۳۶۶ش.
- علامه مجلسی، حسن طارمی، تهران: طرح نو، اول، ۱۳۷۵ش.
- علامه مجلسی و فهم حدیث (مبانی و روش های فقه الحدیثی علامه مجلسی در بحار الانوار)، عبدالهادی فقهی زاده، قم: بوستان کتاب، اول، ۱۳۸۹ش.
- فرحة الغری، عبدالکریم بن احمد بن طاووس، ترجمه: محمد باقر مجلسی، تحقیق: جویا جهانبخش، تهران: میراث مکتوب، اول، ۱۳۷۹ش.
- الفصول المختاره، محمد بن محمد بن نعمان، ترجمه جمال الدین محمد بن حسین خوانساری، قم: انتشارات مؤمنین، اول، ۱۳۷۷ش.
- فیض پژوهی (مجموعه مقالاتی در بررسی آرا، احوال و آثار فیض کاشانی)، شهناز شایان فر،

- تهران: خانه کتاب، اول، ۱۳۸۰ ش.
- کشف الاسرار فی شرح الاستبصار، سید نعمت الله جزایری، تحقیق و تصحیح: طیب موسوی جزایری، قم: مؤسسه دارالکتاب، اول، ۱۴۰۸ ق.
- الکشف الوافی فی شرح اصول الکافی، محمد هادی شریف شیرازی، قم: دارالحدیث، اول، ۱۴۳۰ ق.
- لوامع صاحبقرانی، محمد تقی مجلسی، قم: اسماعیلیان، دوم، ۱۴۱۴ ق.
- مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول، محمد باقر مجلسی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳ ش.
- معجم رجال الحدیث، سید ابوالقاسم الخوئی، نجف: الطبعة الحیدریه، پنجم، ۱۴۱۳ ق.
- معجم المؤلفین، عمر رضا کحاله، بیروت: مکتبة المثنی و دار احیاء التراث العربی، بی تا.
- ملاذ الاخیار فی فهم تهذیب الاخبار، محمد باقر مجلسی، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، اول، ۱۴۰۶ ق.
- منهج الیقین، سید علاالدین گلستانه، تحقیق و تصحیح: مجتبی صحفی و علی صدرایی خویی، قم: دارالحدیث، اول، ۱۴۲۹ ق.
- نسخه های خطی کتابخانه ایت الله مرعشی نجفی، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، اول، ۱۴۰۶ ق.
- یادنامه مجلسی، مهدی مهریزی و هادی ربانی، قم: دارالحدیث، اول، ۱۳۸۱ ش.